

Osmanlı Devleti'nin son devrinde yetişip Cumhuriyet'in ilk yıllarını idrak eden Elmalılı felsefî, itikadî, fikhî, tasavvufî ve içtimâî meseleler üzerinde derinliği-ne düşünen bir din âlimidir. Dinî problemleri yeni ilmî verilerle teyit etmesi, özellikle Allah'ın varlığına ilişkin delilleri materyalist, pozitivist ve evrimci fikirleri reddeden bir yaklaşımla ele alması, nübüvve felsefî temeller bulmaya çalışması ve bu hususu tartışma ortamına çekmesi, Hz. İsa'nın nüzûlüne ilişkin meselede olduğu gibi itikadî konulara yeni yorumlar getirmesi onun mütefekkir bir âlim olduğunun delilleridir. Haberî sıfatları te'vil etmekle birlikte onları beşer idrakinin üstünde görmesi bu noktada Selefî bir temayül içinde olduğunun, tekvini müstakil bir sıfat kabul etmesi, peygamberlik için erkekliği şart koşması, insanı fiile sevkeden kararın Allah tarafından yaratılmadığı görüşünü benimsemesi gibi hususlar da genel-de Mâtürîdî bir çizgide yer aldığının işaretleridir.

Elmalılı'nın nüzûl-i İsa meselesinde olduğu gibi âhâd hadisleri Kur'an'ın önüne geçirmesi isabetli görünmemektedir. Çağdaşlarından Mustafa Sabri Efendi, inkârcı akımlara karşı verdiği fikrî müceddeleyi takdir etmekle birlikte onu Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'yi epistemoloji bahsinde septisizme dahil etmesinden dolayı haklı olarak eleştirmiştir. 4-6 Eylül 1991 tarihinde Elmalı'da düzenlenen sempozyumda sunulan tebliğlerde Muhammed Hamdi bütün yönleriyle tanıtılmış ve bunlar *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır* adıyla yayımlanmıştır (Ankara 1993). Tefsiri ve tefsirciliği üzerinde İsmet Ersöz ve Fahri Gökcan tarafından doktora tezleri yapılmıştır (bk. bibl.).

Eserleri. 1. *Hak Dini Kur'an Dili**. Kırk sekiz yaşında iken başlayıp altmış yaşında tamamladığı tefsiri olup en meşhur eseridir. İlk defa Diyanet İşleri Reisliği tarafından yayımlanan eserin (İstanbul 1935-1938) daha sonra birçok baskısı yapılmıştır. 2. *İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmî'l-evkâf*. Mülkiye Mektebi'nde okutmak üzere hazırladığı bir ders kitabıdır (İstanbul 1330 r./1914). 3. *Haz. Muhammed'in Dini İslâm*. Anglikan Kilisesi'nin sorularına şeyhülislâmlık adına verdiği cevaplardan oluşan bir risâledir. Tefsirinin sonraki baskılarının baş tarafına eklenerek yayımlanmıştır (İstanbul 1979). 4. *Metâlib ve Mezâhib* (İstanbul 1341). Fransız felsefe tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Sealles tarafından yazılan *Histoire de la*

philosophie adlı eserin tercümesidir. *Tahlîlî Târîh-i Felsefe* başlığını da taşıyan esere yazdığı mukaddime ile tahlîl ve tenkit mahiyetindeki geniş dipnotları felsefî bakımdan büyük değer taşımaktadır. 5. *İstintâcî ve İstikrâî Mantık*. İngiliz müellifi Alexander Bain'e ait eserin Fransızca'ya yapılan tercümesinden Türkçe'ye çevirdiği bu kitabı Süleymaniye Medresesi'nde öğrencilere ders notu olarak vermiştir.

Bunların dışında ilhâdın temelsizliği, inkâr ve şirkin insan ruhunda uyandırdığı ıstırap, İslâmiyet'in ilerlemeye engel olmadığı, orduya yapılan yardımların zekât yerine geçebileceği gibi değişik konularda *Beyânülhak* ve *Sebilürreşâd* dergilerinde Küçük Hamdi veya Elmalılı Küçük Hamdi imzaları ile yayımlanmış yirmiyi aşkın makalesi vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Elmalılı, *Hak Dini*, I, 14-24, 29, 65-73, 75, 86-89, 107, 122, 174, 180-183, 202, 203, 207, 214, 216, 267, 282, 286-287, 330-331, 359-360, 366, 372, 379, 396, 407, 409, 411, 501-507, 516, 532, 547, 550-552, 566-567, 575-578, 584, 595, 659; II, 737, 750, 855-859, 997, 1023, 1057, 1080-1088, 1112-1114, 1120-1121, 1126, 1195-1196, 1244-1245, 1316, 1442; III, 1527, 1739-1740, 1849, 1902, 1919, 1939, 1949, 1981, 1991-1992, 2007-2008, 2016-2017, 2061, 2106-2108, 2112, 2150, 2185-2187; IV, Mukaddime, s. 12, ayrıca bk. 2229-2254, 2323-2326, 2514, 2628, 2650, 2711-2722, 2791, 2936, 2950-2953, 2957, 3003-3004; V, 3053, 3124, 3288, 3355, 3709-3710, 3731; VI, 3812, 4136, 4172-4174, 4216, 4228, 4249, 4261, 4512; VII, Mukaddime, s. 12-19, ayrıca bk. 4561, 4584, 4634, 4637, 4816, 4878, 4937-4938, 4969, 5156, 5211, 5217-5218; VIII, Mukaddime, s. 16, ayrıca bk. 5323, 5339-5340, 5415, 5629; IX, 6134-6136, 6294-6295, 6432; a.mlf., "Dîbâce", *Metâlib ve Mezâhib*, İstanbul 1341, s. 15-26, 38; a.mlf., "Makâle-i Mühimme", *Beyânülhak*, I, İstanbul 1324, s. 401-403; Ebû'lulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 246-247; Hikmet Bayur, "İbadet Dili", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 151; Fahri Gökcan, *Commentaire du Coran par Elmalılı* (doktora tezi, 1970), Faculté des Lettres et Sciences Humaines (Paris); Albayrak, *Osmanlı Uleması*, III, 249-250; Mustafa Sabri, *Mevkûfû'l-akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem*, Beyrut 1401/1981, II, 156-157; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 409-410; İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili* (doktora tezi, 1986), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (tebliğler), Ankara 1993; Ali Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazırın Türkçesi", a.e., s. 36-40; Hüseyin Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", a.e., s. 319-329; Vehbi Vakkasoğlu, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", *Tercüman*, İstanbul 29 Nisan - 2 Mayıs 1987.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

ELMAS MEHMET PAŞA

(ö. 1109/1697)

Osmanlı sadrazamı.

Kastamonu'nun Cide kazasına bağlı Hoşalay köyünde muhtemelen 1661 yılında doğdu. Babası Savruk adında bir gemi reisiydi (*Hadîkatü'l-vüzerâ*, s. 122). Rivayete göre "Elmas" lakabı kendisine düzgün bir endama ve pürüzsüz bir yüze sahip olduğu için verilmiştir. Küçük yaşta kalemiye ricâlî* zümresine girdi. Başbâki kulu Divrikli Mehmed Ağa'ya intisap ederek mühürdarı oldu. Mehmed Ağa'nın Trablusşam'a tayini üzerine onunla birlikte gitti. Devrin padişahı IV. Mehmed tarafından İstanbul'a çağrılarak Enderun'a alındı (1678). Daha sonra Has Oda'da çuhadar, ardından da rikâbdar oldu (*Silâhdar, Tarih*, II, 306). Kısa zamanda yükselecek II. Süleyman'ın cülûsunu müteakip önce silâhdarlığa, sonra da kısa aralıklarla mirîalemlîğe ve hazine kethüdâlığına, 1689'da da Rumeli beylerbeyliği pâyesiyile nişancılığa getirildi. Bu görevde iken kendisine vezâret rütbesi de verildi. II. Ahmed zamanında (1691-1695) ikinci vezir, II. Mustafa'nın cülûsunun ardından rikâb-ı hümâyûn kaymakamı oldu; bir süre sonra da Sürmeli Ali Paşa'nın yerine sadrazam tayin edildi (1 Mayıs 1695).

II. Mustafa'nın, 1683 Viyana bozgunundan sonraki askerî başarısızlıklara ve toprak kayıplarına son vermek için bizzat sefere çıkma kararı alması üzerine Temmuz 1695'te başlayan sefer sırasında Mehmed Paşa, Niş Kalesi'nin onarımı için keşifte bulunduğu gibi Tuna üzerinde Paçova Köprüsü'nün kurulmasına nezaret etti. Lippa (Lipve) Kalesi'nin fethini sağladı ve Avusturyalı General Veterani kumandasındaki ordunun Tımsı suyu kenarında yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynadı. Saksonya elektörü Frederic Auguste'ün (Osmanlı tarihlerinde Nalkıran) Tımsıvar'ı kuşatması üzerine II. Mustafa ile birlikte Nisan 1696'da ikinci defa Avusturya seferine çıktı. Osmanlı ordusunu karşılamak için muhasarayı kaldırarak Tımsıvar eyaletinde Bega nehri boylarına gelen Auguste Ulaş (Olash) mevkiinde bozguna uğratıldı.

Elmas Mehmed Paşa, 1697'de II. Mustafa ile birlikte üçüncü defa Avusturya seferine çıktı. Belgrad ovasında yapılan istisarı toplantılarda iki görüş ortaya çıktı. Birincisinde Tuna, Tımsı, Bega ve Tisa nehirlerinin bulunduğu Tımsıvar yönüne, ikincisinde ise daha yakındaki Varadin

cihetine gidilmesi teklif edilmekteydi. Birinci görüşün temsilcisi Tımişvar muhafızı Koca Câfer Paşa, ikincisinin temsilcisi Belgrad muhafızı Amcazâde Hüseyin Paşa idi. Bazı çağdaş kaynaklara göre çevresine karşı sert muamelesinden dolayı diğer vezirler sadrazamdan çekindikleri için açıkça fikir beyan etmemişlerdi. Sonunda zaptı daha kolay olan Varadin yerine, akarsulardan ve bataklıklardan geçmeyi ve birçok köprü kurmayı gerektiren birinci görüş tercih edildi. Bu tercihte sadrazama muhalif olanların ve onun kolay zafer kazanmasını istemeyenlerin rolü olduğu öne sürülürse de çağdaş bir kaynakta, Tımişvar'da yaptırdığı binaları padişaha göstermek isteyen Koca Câfer Paşa'nın ağır bastığından söz edilmektedir (Köprülü, s. 320).

Kabul edilen harekât planına göre Baçka ovası ile Segedin ve Yanova kaleleri fethedilip Orta Macaristan itaat altına alınacak ve buraya, Avusturyalılar'a karşı mücadele eden Macar millî kahramanı Tököli İmre kral yapılacaktı. Bunun üzerine ordu Pançova sahrasına geçirildi. 110 parçalık ince donanma da Tuna'da Tisa suyuna doğru hareket etti. Tisa kenarına gelince Elmas Mehmed Paşa daha köprü kurulmadan karşı tarafa geçti ve Titel Kalesi'ni fethetti. Halbuki o civarda 8000 dolayında bir Avusturya kuvveti bulunuyordu. Asıl ordunun geçmesi için de sadrazamın muhalefetine rağmen Zenta civarında Tisa nehri üzerine köprü kurulmasına karar verildi. Öte yandan Prens Eugen Osmanlı ordusunun harekâtını takip ettiği gibi casusları vasıtasıyla sadrazam ile muhaliflerinin çekişmelerinden de haberdardı. Seksen üç tonbuz üzerinde kurulan köprü iki günde tamamlandı. Avusturya ordusunun civarda bulunduğu haberi üzerine padişah, hazine, yenicheriler, silâhdarlar, cebehâne ve toplar acele olarak karşıya geçirildi. Elmas Mehmed Paşa ile yenicheri ağası ve diğer bazı ordu ileri gelenleri düzeni sağlamak üzere nehrin diğer yakasında kalmışlardı. Bu durumu öğrenen Prens Eugen derhal hücumla geçti. Bunun üzerine vezirîâzam yanında bulunan eyalet askerleriyle savunma tedbirleri alırken bir yandan da askeri süratle karşıya geçirmeye çalışıyordu. Paniğe kapılan askerlerden 2000 kadarı köprüden geçerken nehre düşüp boğuldu. Az sayıdaki askerle müdafaaya hazırlanan Mehmed Paşa'nın sert muamelesi, 60.000 kişilik Avusturya ordusunun hücumu karşısında panik halinde bulunan asker ara-

sında öfke ve kızgınlığa yol açtı. Askerlerin köprüye doğru kaçmaya başlamaları üzerine köprü'nün iki tonbazını kaldırtan ve yalın kılıç askerin karşısına dikilen Elmas Mehmed Paşa bu sırada muhtemelen askerler tarafından öldürüldü (11 Eylül 1697). Köprü'nün ortası da parçalandığı için karşıya geçemeyen askerlerin bir kısmı suda boğularak, geriye kalanı da çarpışa çarpışa öldü. Birçok kumandan şehid olurken önemli miktarda silâh, mühimmat ve 500'den fazla zahire arabası, bu arada sadrazamın üzerinde bulunan II. Mustafa'nın mührü düşman eline geçti. Bu mühür halen Viyana Müzesi'nde saklanmaktadır. Zenta bozgunundan sonra padişah ve ordunun esas kısmı Tımişvar'a çekildi. Belgrad muhafızı Amcazâde Hüseyin Paşa sadrazamlığa getirildi.

Elmas Mehmed Paşa devlet işlerinde başarılı olmakla birlikte sert mizacı yüzünden çevresindekileri kendisine düşman etmişti. Sadâretine kadar genellikle sarayda görev almasından dolayı askerî işlerden pek anlamasına rağmen başkalarının fikirlerine de önem vermezdi. Hemen bütün kaynaklar Zenta bozgunundan onu sorumlu tutmaktadır.

Elmas Mehmed Paşa'nın ölümü sırasında otuz altı yaşında olduğu belirtilir. Sadrazamlığı iki buçuk yıla yakın sürmüştür. Büyük kardeşi Tımişvar muhafızı Mustafa Paşa daha önce Avusturya ordusunun kaleyi muhasarası sırasında şehid düşmüştü. Oğlu Mustafa Bey de çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Defterdar Sanî Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi'ât* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1994, s. 524, 526, 537, 595, 621-626; *Tevârîh-i Âli Osmân*, Berlin Staatsbibliothek, nr. hs. 216, vr. 138^a vd.; *Silâhdar, Târih*, II, 306, 361; a.mlf., *Nusretnâme*, İÜ Ktp., TY, nr. 5983, vr. 268^b-269^a, 369^a-370^a; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), Ankara 1980, III, 244, 246, 256-257, 281, 455-456; *Hadîkatü'l-vüzerâ*, s. 122-124; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 211, 217-218; Râşid, *Târih*, II, 41, 256-260, 303, 317, 374, 407 vd.; Hammer, *HEO*, XII, 423; *Sicill-i Osmânî*, I, 395; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 557, 563 vd.; III/2, s. 443-444; Orhan F. Köprülü, "İlm-i Nücûma Aid Bir Risâlenin Târihi Kaynak Olarak Ehemmiyeti", *TD*, sy. 2 (1950), s. 317-320; Fahri Ç. Derin, "Mustafa İlyâ Dâir Bir Risale", a.y., sy. 13 (1958), s. 60, 64, 67; Cengiz Orhonlu, "Mehmed Paşa", *İA*, VII, 583-585; Mücteba İlgürel, "Zenta", a.e., XIII, 535-538; A. H. de Groot, "Mehmed Paşa, Elmâs", *EI*² (Fr.), VI, 985-986.

MÜCTEBA İLGÜREL

ELVAN ÇELEBİ

(ö. 760/1358-59'dan sonra)

Babai isyanının lideri
Baba İlyâs-ı Horasânî'nin
torunlarından, sûfi -şair.

Büyük bir ihtimalle Kırşehir'de doğdu. XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilasından kaçarak Orta Anadolu'ya yerleşen, devrin siyasi, sosyal ve dinî birtakım hareketleri içinde yer almış olan büyük bir Türkmen şeyh ailesine mensuptur. Babası, XIV. yüzyıl Anadolu Türk tasavvuf hayatının ünlü simalarından Âşık Paşa, dedesi Karamanoğulları Beyliği'nin kuruluşuna adı karışan Muhlis Paşa, büyük dedesi, Babai isyanı (1240) diye bilinen dinî-sosyal hareketin başı olan Baba İlyâs-ı Horasânî'dir. Elvan Çelebi'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Kendisi de ailesinin tarihi hakkında kaleme aldığı yarı menkıbevi nitelikteki otobiyografik eseri *Menâkıbü'l-kudsiyye*'de bilinenler dışında fazla bir şey söylemez.

Süleyman (Selman) ve Can adlı iki erkek kardeşi olan Elvan Çelebi hayatının büyük bir kısmını, bugün Çorum-Mecitözü arasında bulunan ve kendi adıyla anılan köyde inşa ettirdiği zâviyesinde geçirmiştir. Mecdi'ye göre buraya babasının Mısır'a gidişinden (727/1326) hemen sonra gelmiş ve bir daha da hiç ayrılmamıştır. Mustafa Vâzîh el-Amâsî, söz konusu köye Elvan Çelebi'den önce dedesi Muhlis Paşa'nın yerleştiğini söyler. Ona göre Muhlis Paşa Baba İlyâs'ın mezarının bulunduğu Ellez (eski Çat, bugünkü İlyas) köyüne gelerek mezarın üstüne bir türbe yaptırmış, oradan da adı geçen köye (Elvançelebi) dervişleriyle yerleşerek evler inşa edip çiftçilikle meşgul olmuş ve ölünce buraya gömülmüştür. Elvan Çelebi de dedesinin izini takip ederek babası Âşık Paşa'dan müsaade alıp ailesiyle birlikte buraya yerleşmiştir. Hüseyin Hüsameddin söz konusu binaların 753 (1352) tarihinde yaptırıldığını, Eretina Bey'in veziri Alâeddin Ali Şâh-ı Rûmî'nin zamanında Elvan Çelebi'ye zengin vakıfların tahsis edildiğini, hatta köyün etrafındaki araziyle birlikte kendisine bağışlandığını kaydeder.

Elvan Çelebi'nin ölüm tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak *Menâkıbü'l-kudsiyye*'nin sonunda bulunan ve eserin bitiş tarihini gösteren beyitteki 760 (1358-59) kaydına bakılarak onun bu tarihten birkaç yıl sonra vefat ettiği söy-